

Monika Grzanka

Kujawska Szkoła Wyższa we Włocławku

KSIĘGI METRYKALNE I AKTA STANU CYWILNEGO W OKUPOWANYM WŁOCŁAWKU

Słowa kluczowe: księgi metrykalne, metryki parafialne, akty metrykalne, akt urodzenia, akt ślubu, akt zgonu

RECORD BOOKS AND CIVIL STATUS FILES IN OCCUPIED WŁOCŁAWEK

Keywords: the public register, parish register, certificate registry, birth certificate, marriage certificate, death certificate

Niemiecka okupacja Włocławka rozpoczęła się 14 IX 1939 r. Administracyjnie miasto zostało włączone do Rzeszy¹, w granice szeroko pojętej Wielkopolski, zwanej przez władze okupacyjne Krajem Warty (*Wartheland*), choć warto w tym miejscu przypomnieć, że 26 X 1939 r. utworzono Okręg Rzeszy Poznań (*Reichsgau Posen*) i to on 29 I 1940 r. przemianowany został na Kraj Warty (*Reichsgau Wartheland*). Siedzibą władz okręgu był Poznań, a namiestnikiem (*Reichsstatthalter*) i *Gauleiter* NSDAP w latach 1939–1945 Arthur Greiser. Władze niemieckie uznały za swoje główne zadanie germanizację tegoż okręgu i usunięcie wszelkich przejawów polskości. Okupację rozpoczęto od wysiedlenia i wymordowania elity społeczeństwa polskiego (*Intelligenzaktion*) przeprowadzane przez Einsatzgruppen, Selbstschutz i inne formacje policyjne².

Kraj Warty został podzielony na trzy okręgi — rejencje, regencje (*Regierungsbezirk*):

— Rejencja Hohensalza (*Inowrocław*) z miastami wydzielonymi — Inowrocław, Gniezno, Włocławek;

---

¹ III Rzesza to nieoficjalna nazwa państwa niemieckiego pod rządami NSDAP w latach 1933–1945. Oficjalnie państwo nosiło nazwę Rzesza Niemiecka (*Deutsches Reich*), od 1938 (po Anschlussie Austrii używano także nazwy Rzesza Wielkoniecka (*Großdeutsches Reich*)).

² <http://www.sztetl.org.pl/pl/term/1559,kraj-warty/>

— Rejencja Kalisz (*Kalisz*) z miastami wydzielonymi — Łódź, Kalisz, stolicę rejencji w 1940 r. przeniesiono do Łodzi (*Litzmannstadt*) tworząc Rejencję Litzmannstadt (od lutego 1941);

— Rejencja Posen (*Poznań*) — z wydzielonym miastem Poznań.

Rejencja inowrocławska obejmowała obszar blisko 14,5 tys. km², w jej skład wchodziło 12 powiatów wiejskich: ciechociński, gnieźnieński, gostyński, inowrocławski, kutnowski, kolski, koniński, mogileński, szubiński, wągrowiecki, włocławski i żniński, a także trzy powiaty miejskie: Inowrocław, Gniezno i Włocławek. Według danych szacunkowych w 1940 r. rejencję inowrocławską zamieszkiwało niemal 1 mln 200 tys. osób, w tym blisko milion Polaków, 40 tys. Żydów, prawie 127 tys. Niemców, a także około 2 tys. przedstawicieli innych narodowości, w tym Ukraińców i Czechów³. Należy dodać, że Hans Burkhardt, Wilhelm Pickel i Karl Wilhelm Albert, jako prezydenci rejencji inowrocławskiej, posiadali władzę zwierzchnią nad wszystkimi lokalnymi organami administracji cywilnej okupanta.

Włocławek został włączony do rejencji inowrocławskiej jako miasto o statusie miasta gminy. Organami administracyjnymi miasta stali się: nadburmistrz (*Oberbürgermeister*), asesorowie (*Beigeordnete*), radcy (*Ratsherren*) i doradcy (*Beirate*). Administracja miejska od października 1939 r. podlegała prezydentowi rejencji inowrocławskiej. Włocławek został oficjalnie przemianowany na Leslau 21 V 1941 r. jako Leslau an der Weichsel i tak widnieje we wszelkich dokumentach. Od 14 IX 1939 r. do stycznia 1942 r. stanowisko nadburmistrza miasta pełnił Hans Cramer (przedwojenny burmistrz Dachau). Jego następcą po przeniesieniu do Kowna został z dniem 15 I 1942 r. Oskar Schulz, który przybył do Włocławka z Rzeszy⁴. Funkcję zastępcy nadburmistrza do 1942 r. pełnił Rudolf Józef Grimm, a po jego śmierci, właśnie w 1942 r. — Schurman.

Warto w tym miejscu dodać, iż Arthur Greiser, namiestnik Kraju Warty, pod koniec września 1939 r. wydał wytyczne administracyjne dotyczące Polaków na podległym mu terenie. Jak się okazało, z dnia na dzień były one coraz bardziej zaostrzone, w konsekwencji życie w Wartheland stało się dla milionów Polaków praktycznie niemożliwe. Polacy mieli bowiem zostać wykorzystani w charakterze przymusowej siły roboczej w robotach publicznych. Dla przykładu osoby, u których została znaleziona broń, były publicznie rozstrzelane lub powieszane, zaś wszystkie zasoby finansowe należące do Polaków podlegały przejęciu przez władze niemieckie.

Greiser stworzył specjalne listy polskiej inteligencji (księża, nauczyciele, ziemianie, kupcy, przemysłowcy), według których dokonywano aresztowań. Polacy

³ <http://www.inowroclawfakty.pl>

⁴ J. Sziling, *Z dziejów Włocławka w latach okupacji niemieckiej (1939–1945)*, w: *Włocławek. Dzieje Miasta*, t. 2, Włocławskie Towarzystwo Naukowe, Włocławek 2001, s. 374–377.

mieli zakaz wstępu do bibliotek, teatrów, muzeów i sal koncertowych. Z miejskiej łaźni można było korzystać tylko w określonych godzinach. W sklepach najpierw obsługiwani byli Niemcy, a do niektórych sklepów Polacy mogli wejść tylko w określonych godzinach. W 1941 r. na terenie Kraju Warty utworzono także odrębne cmentarze dla Polaków i Niemców. Wydano też rozporządzenie odnośnie używania języka polskiego w miejscach publicznych — nakazano mówić po niemiecku⁵. W 1943 r. Greiser ogłosił wytyczne w sprawie języka polskiego postanawiając tym samym, iż w niemieckich instytucjach i biurach dozwolony był tylko język niemiecki. Polacy otrzymywali niższe pensje i płacili wyższe podatki, które zabierały od 15 do 30% pensji. Ponadto nie posiadali ubezpieczenia i nie otrzymywali emerytury ani żadnych zasiłków czy świadczeń rodzinnych. A co za tym idzie, nie należały się im także urlopy. Zniewolenie doszło do tego stopnia, że w 1942 r. Greiser zabronił Polakom wysyłania telegramów. Mieszkańcy Kraju Warty nie mieli także prawa posiadać telefonów, a na dłuższe podróże potrzebne było zezwolenie odpowiednich władz.

W Kraju Warty obowiązywał niemiecki system prawny, w oparciu o który państwo polskie przestało istnieć, a Polacy nie mając państwa, nie posiadali praw obywatelskich, zaś kary za niestosowanie się do obowiązujących przepisów dla Polaków były bardzo wysokie. Trzeba jednak podkreślić, że pomimo czynionych prób oddzielenia Niemców od Polaków, namiestnikowi Greisnerowi nigdy się to nie udało. W Kraju Warty nigdy nie było pełnej separacji „podludzi” od „nadludzi”. Dla przykładu 1212 Niemców zostało schwytanych przez policję za: 637 przypadków współżycia płciowego z Polakami, 18 za wykroczenia przeciwko obyczajowości, 557 za utrzymywanie stosunków towarzyskich z „podludźmi”⁶.

Do Kraju Warty należała archidiecezja gnieźnieńsko-poznańska, włocławska i większa część diecezji łódzkiej. O trudnym czasie dla duchowieństwa świadczy fakt, że diecezja włocławska straciła w tym okresie 220 kapłanów, co stanowiło ponad 50% duchowieństwa. W tych parafiach, w których pozamykano kościoły, a większość księży wywieziono, chrzty odbywały się w domu, z Komunią Świętą do chorego ksiądz mógł iść tylko w cywilnym ubraniu, z kolei Msze Święte można było odprawiać w niedziele tylko za zamkniętymi drzwiami. Polacy mieli zakaz chodzenia do kościoła niemieckiego, a Niemcy — do polskiego. Jeżeli złapano Niemca w kościele polskim, był od razu aresztowany, a niekiedy wywożony do obozu do Dachau na tzw. trzymiesięczną resocjalizację⁷. Zamykano kościoły,

---

⁵ C. Epstein, *Wzorcowy nazista. Arthur Greiser i okupacja Kraju Warty*, Wyd. Dolnośląskie, Wrocław 2012.

⁶ Tamże.

⁷ *Męczennicy Kraju Warty*, www.idziemy.pl

zabraniano odprawiania nabożeństw, śpiewania pieśni religijnych, niszczone symbole religijne — figury Matki Bożej i Pana Jezusa, a także krucyfiksy. Kościoły rabowano, a zdobyte monstrancje i kielichy przetapiano. Z wykradzonych szat liturgicznych szyto kostiumy teatralne. Doszło do tego, że w pewnym momencie na terenie Kraju Warty nie było słycać dzwonów, ponieważ wszystkie zostały wywiezione⁸ i przekazane jako surowiec do produkcji na potrzeby wojska⁹.

Przynależność administracyjna miasta Włocławka, jak i powiatu włocławskiego, ostatecznie nie została przesądzona we wrześniu 1939 r., bowiem istniały już wówczas powiązania administracyjne i policyjne łączące miasto z okręgiem wojskowym Gdańsk i jego szefem zarządu cywilnego — Albertem Forsterem. W pierwszych dniach października 1939 r. Albert Forster zrezygnował ze starań o przyłączenie Włocławka, Inowrocławia i Aleksandrowa Kujawskiego do mającego powstać okręgu administracyjnego Gdańsk–Prusy Zachodnie. Władze administracyjne Włocławka — Hans Cramer i jego zastępca Rudolf Grimm, a także landrat powiatu włocławskiego Lehmann — dopiero 25 X 1939 r. po raz pierwszy przybyli do formującego się urzędu namiestnika w Poznaniu.

Włocławek, na wniosek komisarza miasta (*Stadtkommissar des Stadtkreises Leslau*) Hansa Cramera, przemianowano na Leslau, a następnie na jego wniosek z 14 I 1941 r. minister spraw wewnętrznych Rzeszy okólnikiem z 21 V 1941 r. ustanowił oficjalną nazwę miasta Leslau an der Weichsel. Ponadto mając poparcie władz rejencji inowrocławskiej Hans Cramer podjął starania o nadanie miastu statusu powiatu miejskiego (*Stadtkreis*) i objęciu go niemiecką ustawą gminną (*Deutsche Gemeindeordnung*) z 30 I 1935 r. W tej sprawie prowadzono jesienią 1939 r. rozmowy w urzędzie namiestnika w Poznaniu, jak i w ministerstwie spraw wewnętrznych w Berlinie. Wśród argumentów wysuwanych przez niemieckie władze miejskie i rejencyjne w rozmowach z władzami zwierzchnimi były m.in.: wszechstronny rozwój Włocławka w okresie międzywojennym, jego przemysłowy charakter, bardzo dobry stan zakładów przemysłowych, rzemiosła i handlu, dogodna komunikacja, jak i położenie nad Wisłą. Ostateczna decyzja zapadła w połowie grudnia 1939 r. i weszła w życie 1 I 1940 r. Do kompetencji miasta-gminy należały sprawy publiczne o charakterze lokalnym. Głównymi organami władz miejskich były: nadburmistrz (*Oberbürgermeister*), asesorowie (*Beigeordnete*), radcy (*Ratsherren*) i doradcy (*Beirate*). Decydującą pozycję ustawa zapewniała nadburmistrzowi, który skupiał pełnię władzy, a pozostali, jako wyżsi urzędnicy, byli wykonawcami decyzji nadburmistrza i spełniali rolę doradców. Nadburmistrz i wyżsi urzędnicy byli powołani przez władze zwierzchnie, czyli urząd namiestnika.

---

⁸ Tamże.

⁹ „Opatowianin” 10/62, Październik 1995.

Administracja miejska (*Stadtverwaltung*) Włocławka w 1940 r. składała się z dziesięciu działów (*Arbeitsgebiete*), które dzieliły się na urzędy (wydziały), a te na referaty:

— dział ogólny, w tym urzędy: prezydialny, personalny, gospodarczy aprowizacji, mieszkaniowy i stanu cywilnego,

— dział policyjny, z urzędami: policji miejskiej, policji budowlanej i meldunkowy,

— dział szkolnictwa,

— dział opieki społecznej,

— dział zdrowia,

— dział budownictwa,

— dział zakładów komunalnych,

— dział gospodarki wodnej i leśnej,

— dział finansowy.

Ponadto powołano oddzielny referat zajmujący się akcją osiedleńczą Niemców z krajów nadbałtyckich.

Osobą odpowiedzialną za akta stanu cywilnego we Włocławku (*der Amtsleiter des Familienstandes in Leslau*) w czasie II wojny światowej był Krauss. Jego nazwisko widnieje w księgach stanu cywilnego znajdujących się w USC we Włocławku.

Większość z wywiezionych na roboty osób z terenu Kujaw powróciła w 1945 r. do swoich domów. W niektórych opuszczonych przez Niemców gospodarstwach zamieszkała ludność z Wołynia, z Polski centralnej (Mazowsze i Łęczyckie) i wschodniej, przede wszystkim z Lubelszczyzny.

Po zakończeniu II wojny światowej Kujawy znalazły się w województwie bydgoskim aż do 1975 r., kiedy to utworzono województwo włocławskie. Zachodnia część Kujaw pozostała wówczas w województwie bydgoskim. Od 1998 r. niemal całe Kujawy należą do utworzonego województwa kujawsko-pomorskiego¹⁰.

Diecezja włocławska a II wojna światowa

W chwili wybuchu II wojny światowej diecezja włocławska miała kształt geograficznie wydłużony z północy na południe i położona była na terytorium trzech województw¹¹. W województwie pomorskim leżało sześć dekanatów: włocławski, brzeski, czernikowski, lipnowski, nieszawski i radziejowski, obejmujących powiaty:

¹⁰ J. B i e n i a k, *Kujawy jako region historyczny*, „Rocznik Kulturalny Kujaw i Pomorza”, t. 12: 1985–1986, s. 11.

¹¹ ks. W. F r ą t c z a k, *Diecezja włocławska w okresie II wojny światowej*, Włocławskie Towarzystwo Naukowe, Włocławek 2008, s. 20.

włocławski, lipnowski i niezawski. W województwie poznańskim znajdowało się dziesięć dekanatów: kaliski południowy, kaliski północny, izbicki, kolski, koniński, słupecki, tuliszkowski, turecki, uniejowski, usytuowanych na terenie powiatów: kaliskiego, kolskiego, konińskiego i tureckiego. Na terytorium województwa łódzkiego leżały tylko trzy dekanaty: sieradzki, szadkowski i złoczewski, wszystkie położone w powiecie sieradzkim. Takie położenie diecezji sprawiło, że znalazła się ona w zasięgu głównych uderzeń wojsk niemieckich. 8 września Niemcy zajęli Lipno, a następnego dnia oddział niemieckiej 3 Dywizji Piechoty pojawił się na wzgórzach szpetalskich, naprzeciw Włocławka, skąd ostrzeliwane były drogi biegnące prawą stroną rzeki Wisły i sam Włocławek¹². W ten sposób zawiślańska część diecezji włocławskiej została zajęta przez Niemców¹³. Po stronie polskiej w dniach 7 i 8 września armia „Pomorze” była rozlokowana między Toruniem a Włocławkiem, w rejonie Aleksandrowa Kujawskiego, Zakrzewa do Włocławka, zaś armia „Poznań” — od Łęczycy przez Koło, Izbicę Kujawską do Lubienia Kujawskiego. Armia „Pomorze” w nocy z 8 na 9 września obsadziła 27 Wołyńską Dywizją Piechoty linię obronną na północ od Włocławka — od rzeki Wisły w okolicy Korabnik i Krzywej Góry przez Gąbin, Mikanowo, Bodzież, Brzezie, Lipiny-Leśniczówka, Dziadowo do kanału Bachorze i w okolicy Brześcia. Zadaniem tejże dywizji było powstrzymanie natarcia Niemców od Torunia i Kruszwicy, a także i z zachodu od Lubrańca¹⁴. Miejszem postoju dowódcy tej dywizji był najpierw Włocławek, a od 10 września Kruszyn.

Dowódca 27 Dywizji Piechoty gen. bryg. Juliusz Drapella wysłał także oddział wydzielony do Osiecin, w celu rozpoznania działań wojsk niemieckich idących od Kruszwicy i Radziejowa¹⁵. Dalej terenu broniła 15 Dywizja Piechoty, która obsadziła Brześć Kujawski i szlaki w kierunku na Lubraniec do Sułkowa, a 26 Dywizja Piechoty od 9 września zajmowała południowy rejon od Sułkowa do Lubrańca, zabezpieczając od uderzenia z kierunków od Radziejowa, Topólki, Koła i Izbicy oraz Przedcza. Sztab tej dywizji mieścił się w Sułkowie, a 15. Dywizji Piechoty w Brześciu Kujawskim. Z kolei dowództwo armii „Pomorze” stacjonowało w dworzec w Unisławicach (parafia Kłóbka).

Pierwsze oddziały niemieckie pojawiły się pod Włocławkiem 9 września. Rankiem w Jaranowie doszło do ostrzelania zwiadu niemieckiego, a po południu

¹² A. Turczynowicz, *Pamiętnik. R. 1939*, s. 32.

¹³ K. Ciechanowski, *Armia „Pomorze” 1939*, Warszawa 1982, s. 287; Z. Góźdz, *Lipno. Zarys dziejów*, Lipno 1991, s. 48; T. Jurga, *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990, s. 393.

¹⁴ K. Ciechanowski, *Armia „Pomorze”...*, s. 277, 286; J. Cybertowicz, *Okupacja 1939–1945*, w: *Z dziejów Osiecin i okolicy, Osiecin–Włocławek 2006*, s. 198.

¹⁵ W. Rezmer, *Walki w rejonie Włocławka 9–13 września 1939 roku*, w: „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, t. 6: Historia, Włocławek 1987, s. 548.

Niemcy zajęli sąsiadujący z Włocławkiem Szpetal Górny, leżący po wschodniej stronie Wisły. Właściwe walki o przełamanie obrony pod Włocławkiem rozpoczęły się 10 września, po korektach nocnych polskiej obrony¹⁶. Bardzo wczesnym rano drogą z Wieńca na Osiećciny wyruszył wydzielony oddział pod dowództwem mjr. Aleksandra Hertlajna, który rozpoczął walkę z 309 pp z niemieckiej 208 Dywizji Piechoty¹⁷. Jego walki miały znaczący wpływ na działanie III KA niemieckiej, który zagrożony na swej lewej flance i idąc po złych polnych drogach, nie zdołał zająć Lubrańca zgodnie z planem, co w konsekwencji opóźniło działania pozostałych oddziałów III KA¹⁸.

Z kolei niemiecka brygada „Netze” maszerowała od Torunia, atakując Krzywą Górę. Po południu 10 września Niemcy zajęli Wieniec i most w pobliżu Nowego Młyňa. W nocy z 10 na 11 września polskie oddziały skróciły front, przechodząc na nową pozycję obronną wzdłuż rzeki Zgłowiączki do rzeki Przedpolnej, dalej do Kruszyna i Nowej Wsi. Następnie brygada „Netze” zaatakowała 11 września wzdłuż szosy z Brześcia na Pikutkowo, łamiąc obronę 24 pp i dochodząc do folwarku Łuba pod Włocławkiem. Polski kontratak wyszedł w nocy i został zakończony zwycięstwem. Tego samego dnia nie udało się Niemcom przełamać polskiej obrony w Kruszynie i Śmiłowicach, blokującej tym samym marsz na Kowal, jak i dalej na południowy zachód. Noc z 11 na 12 września to czas gorączkowych przygotowań niemieckich do głównego ataku mającego przełamać polską obronę pod Włocławkiem¹⁹. Z kolei polskie linie obronne pozostały niezmiennione. Jako pierwsza 12 września zaatakowała brygada „Netze”, która po chwilowym sukcesie została kompletnie rozbita i wycofała się na pozycje wyjściowe. Bezskuteczne okazały się także uderzenia na Kuźnice i Śmiłowice. Polska 27 Dywizja Piechoty powstrzymała wszystkie ataki, a okrążony z trzech stron Włocławek, czyli stolica diecezji, bronił się dzielnie²⁰.

W tym samym czasie odbywał się bardzo powolny marsz 208 Dywizji Piechoty III KA na Lubraniec i Szczytno. 11 września rano Niemcy zajęli Lubraniec, a dopiero po południu zjawili się w okolicy Szczytna i Borzymowa, rozpoczynając walkę znaną jako bitwa pod Szczytnem. W tym czasie sąsiednia Izbica była jeszcze przez cały dzień w rękach polskich i dopiero wieczorem polskie oddziały wycofały się na Chodecz²¹.

¹⁶ ks. W. Frątczak, *Diecezja włocławska...*, s. 40.

¹⁷ T. Jurga, *Obrona Polski 1939...*, s. 548.

¹⁸ W. Rezmér, *Walki w rejonie Włocławka...*, s. 264.

¹⁹ ks. W. Frątczak, *Diecezja włocławska...*, s. 41.

²⁰ Tamże.

²¹ K. Ciechanowski, *Armia „Pomorze”...*, s. 300, 311–312; ks. J. Włodarz, *Bitwa pod Szczytnem 11–12 września 1939*, Boniewo 2014, s. 168–169.

Niemcy przeszli Wisłę w nocy z 12 na 13 września w okolicy Płocka i rozpoczęli marsz na Gostynin, wychodząc na tyły polskiej armii. Wojska broniące Włocławka rozpoczęły gwałtowny odwrót, aby uniknąć całkowitego okrążenia. 13 września trwały jedynie zacięte walki na odcinku Rzęgocin–Czerniewice–Grabkowo–Świątkowice. Szczególnie zagorzała okazała się walka o stację kolejową w Czerniewicach. Następnie w nocy z 13 na 14 września polskie oddziały zagrożone okrążeniem od Płocka, wycofały się z Włocławka na Gostynin²². Jednakże wyczerpana walkami niemiecka 50 Dywizja Piechoty nie była zdolna do pościgu. W rezultacie Włocławek został zajęty 14 września, a następnego dnia cała diecezja włocławska znalazła się w rękach niemieckich²³.

Podczas okupacji Niemcy zlikwidowali całkowicie zarząd diecezji — działalność biskupa diecezjalnego, wikariuszy generalnych, Kurii Diecezjalnej Włocławskiej, Sądu Kościelnego. Zamknięte zostały również centrale wszystkich organizacji ogólnodiecezjalnych: Akcji Katolickiej, Chrześcijańskich Związków Zawodowych i związanych z nimi Chrześcijańskiego Uniwersytetu Robotniczego, Bratniej Pomocy Duchowieństwa Diecezji Włocławskiej. Zlikwidowano także Drukarnię i Księgarnię Diecezjalną oraz redakcje wszystkich czasopism ogólnodiecezjalnych, których siedziby znajdowały się we Włocławku²⁴. W przededniu wybuchu II wojny światowej na czele diecezji włocławskiej stał biskup Karol Mieczysław Radoński, pochodzący z archidiecezji poznańskiej. Jego biskupem pomocniczym w diecezji włocławskiej był Michał Kozal.

Ze względu na naloty i ostrzał z samolotów bp Radoński 3 IX 1939 r. opuścił położony nad Wisłą w pobliżu mostu pałac i przeniósł się do gmachu Wyższego Seminarium Duchownego. Pod wpływem biskupa chełmińskiego Stanisława Okoniewskiego, który przyjechał do Włocławka 4 września rano, postanowiono wyjechać z Włocławka i przeczekać przejście frontu wojennego gdzieś w pobliskim dworze. Pomysł wyjazdu potwierdził telefonicznie wojewoda pomorski Władysław Raczekiewicz.

Wieczorem 6 września z Włocławka odjechały dwa samochody. W jednym z nich znajdował się bp Karol Radoński. Towarzyszyli mu: jego kapelan ks. Jan Grajner, ks. kan. Stefan Pietruszka — dyrektor Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży Męskiej i Żeńskiej w diecezji, ks. prał. Wacław Kwarciański — diecezjalny wizytator religii oraz kilku księży profesorów z seminarium²⁵.

²² W. Re z m e r, *Walki w rejonie Włocławka...*, s. 27.

²³ S. Librowski, *Diecezja włocławska*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939–1945*, Z. Zieliński (red.), Warszawa 1982, s. 112.

²⁴ ks. W. Frątczak, *Diecezja włocławska...*, s. 71.

²⁵ Tamże, s. 75.

Kuria Diecezjalna Włocławska działała bez przerwy do 7 XI 1939 r., czyli do momentu aresztowania wszystkich jej pracowników, poza jednym — ks. dr. Edwardem Grzymałą, który przebywał wtedy poza Włocławkiem. Siedziba Kurii znajdowała się w pałacu biskupa włocławskiego na parterze, a po jej zajęciu 14 IX 1939 r. przez niemieckie oddziały Schwarzkorpusu — w budynku przy ul. Seminaryjskiej 5, natomiast część agend przy ul. Piusa XI nr 10. Tam również umieszczono archiwum kurialne i podręczną bibliotekę kurialną. Po aresztowaniu księży całe archiwum Niemcy przewieźli do klasztoru reformatów, a stamtąd do centralnego archiwum w Poznaniu. Jego część, w tym akta personalne księży, wróciła do diecezji²⁶. W gmachu Kurii Diecezjalnej mieściły się również biura Sądu Kościelnego, którego pracownikami byli: wiceoficjał ks. Waław Kwarciański, sędziowie prosynodalni: Michał Skowronek, Henryk Kaczorowski, M. Chwiłowicz, Sylwan Dembczyk, Stefan Wszyński. Ponadto promotorem sprawiedliwości był ks. Ignacy Rudziński, obrońcą węzła — ks. Edward Grzymała, notariuszem — Jan Broniarczyk. Sąd przestał działać 3 IX 1939 r., czyli od chwili wyjazdu wiceoficjała z biskupem ordynariuszem²⁷.

Warto wspomnieć także o Kapitulie Katedralnej, która we wrześniu 1939 r. liczyła 11 osób. Jedyne wakaty związane były z godnością prałata dziekana i nie zostały obsadzone ze względu na wybuch wojny. W kapitule byli zatem trzej prałaci: archidiakon — Józef Florczak, scholastyk — ks. Waław Kwarciański, kustosz — ks. Antoni Borowski. Kanonikami byli: ks. Józef Kruszyński, ks. Michał Skowronek, ks. Bolesław Kunka, ks. Henryk Kaczorowski, ks. Mieczysław Chwiłowicz, ks. Leonard Stawicki, ks. Franciszek Korszyński, ks. Stefan Kuliński. Kapituła straciła wszystkie swoje budynki, posiadłości i kanonie. W jednej z kanonii zamieszkał komisarz Włocławka — Hans Cramer²⁸.

Diecezja włocławska w całości została włączona do ziem wcielonych do Rzeszy, a w przeważającej większości do Kraju Warty. Jedyne powiat lipnowski włączono do Okręgu Rzeszy Gdańsk–Prusy Zachodnie, choć wbrew stanowisku namiestnika okręgu Alberta Forstera, który nie chciał mieć w swych granicach ziem dawnego zaboru rosyjskiego²⁹.

---

²⁶ ADW, *Statystyka strat wojennych 1939–1945* — pisemna relacja ks. B. Kunki... z 15 III 1948, s. 6–8; S. Librowski, *Materiały*, ABMK, 1979, s. 225–226.

²⁷ ks. W. Frątczak, *Diecezja włocławska...*, s. 89.

²⁸ Tamże.

²⁹ W. Jastrzębski, *Kujawy w obrębie rejencji inowrocławskiej w czasie wojny i okupacji (1939–1945)*, w: *Dwie części Kujaw. Związki i podziały w dziejach regionu*, Włocławek–Inowrocław 2001, s. 114–115.

Akt urodzenia

W trakcie II wojny światowej, dzięki determinacji księży, dzieci chrzczono po Mszy Świętej. Zgodnie z postanowieniem namiestnika Kraju Warty Arthura Greisera, nowo narodzonym, ochrzczonym lub zarejestrowanym w urzędzie stanu cywilnego dzieciom nadawano imiona z ustalonej listy. Oprócz tego, wszyscy polscy mężczyźni mieli nosić imię Kazimierz, a kobiety Kazimiera. Niemcy bowiem, przy swojej dbałości w aktach, chcieli mieć w przyszłości rozeznanie, skąd kto pochodzi, zwłaszcza mężczyźni, którzy mogliby później — „w zwycięskim wielkim państwie niemieckim” — pełnić jakąś odpowiedzialną funkcję.

Do ksiąg stanu cywilnego wpisywano jednak tylko urodzenia Niemców. Wynik przeprowadzonej w USC we Włocławku kwerendy wskazuje, iż w zachowanej księdze z 1940 r. akta wystawiane były na drukach polskich i maszynowo zapisywane. Widnieje w niej podpis Kraussa. Księga ta została odtworzona poprzez tłumaczenie aktów z języka niemieckiego. Z kolei księgi niemieckie z 1941 r. zostały zachowane w oryginale.

Akt małżeństwa

Zakazano małżeństw między Polakami i Niemcami i jakichkolwiek kontaktów seksualnych między tymi nacjami. Gdy do takich stosunków seksualnych dochodziło, Niemcom groził areszt i więzienie, a Polakom śmierć. Relacje niemiecko-polskie miały ograniczać się jedynie do kontaktów zawodowych i służbowych.

Administracyjną decyzją określono wiek, który umożliwiałby zawarcie związku małżeńskiego między Polakami (zawieranie małżeństw mieszanych było zakazane). Początkowo dolna granica wieku dla kobiet wynosiła 22 lata, a dla mężczyzn 25. Natomiast od 1943 r. podniesiono ją, odpowiednio dla kobiet do 25 lat, a dla mężczyzn do 28³⁰. Dyktowano to faktem, że Niemcy muszą walczyć na frontach, nie mogąc tym samym powiększać liczebności swoich rodzin, w przeciwieństwie do Polaków, którzy nie są zmuszani do walki na frontach wojny³¹.

³⁰ J. S t a w i ń s k i, *Ludność Leszna podczas okupacji*, „Przyjaciel Ludu” 1989, z. 6, s. 38.

³¹ Kochowicz Marcin, *Historia, leszno.pl*

Akt zgonu

W myśl jednego z rozporządzeń obowiązujących na terenie Kraju Warty w trakcie pogrzebu za trumną Polaka nie mógł podążać kondukt żałobny, a zmarłego odprowadzano bez krzyża. Jedynie najbliższa rodzina mogła uczestniczyć we Mszy Świętej odprawianej za jego duszę. Zdarzały się także przypadki, że Niemcy zakazywali grzebania zmarłego w ubraniu i wówczas zezwalano jedynie na ubranie nieboszczyka w płócienny fartuch³². W związku z tym pochówku dokonywano ukradkiem. Trumnę na cmentarz przenoszono z reguły bocznymi uliczkami w otoczeniu kilku najbliższych osób, z małym krzyżykiem i święconą wodą w kieszeni. Nad mogiłą odśpiewana została pieśń pogrzebową np. *Dobry Jezu*, a ktoś z rodziny mówił: „Spoczywaj w pokoju”³³.

Niesporządzanie aktów zgonu w czasie II wojny światowej związane było z czasowym zawieszeniem działalności urzędów stanu cywilnego w miejscowościach okupowanych lub znajdujących się na linii frontu. Dotyczyło także zgonów żołnierzy, zwłaszcza z oddziałów partyzanckich, a także ofiar masowej akcji ludobójstwa. Rozmiar tego rodzaju działań wiązał się z próbą zatarcia śladów zbrodni przez okupanta, co najlepiej oddaje nieprowadzenie ewidencji zgonów³⁴. Kwestia ta dotyczy zwłaszcza milionów ludzi zagazowanych w hitlerowskich obozach koncentracyjnych zaraz po przywiezieniu, nieobjętych ewidencją obozową. Zresztą nieprowadzenie ewidencji było najczęściej praktyką celową. Wyjątek stanowiły obozy znajdujące się na terenie Dolnego Śląska, w których ewidencją objęty był ogół więźniów i w którym sporządzane były akty zgonu³⁵. Chodzi także o niszczenie rejestrów pomordowanych w obozach koncentracyjnych, obozach pracy, czy też domach kaźni i obozach internowania NKWD³⁶. Dość wspomnieć, że niemieckie księgi stanu cywilnego z miejscowości, w których znajdowały się obozy koncentracyjne były przechowywane w specjalnym USC (*Sonderstandesamt*) w Arolsen, w powiecie Waldeck, w okręgu Kassel (Hesja). Księgi te zachowały się w bardzo ograniczonym zakresie obejmującym rejestr prowadzony w Oświęcimiu w okresie od 28 IX do 2 X 1942 r. oraz od 14 V do 4 VI 1943 r. Ponadto zachował się rejestr

---

³² *Dzieje parafii św. Mikołaja w Lesznie*, ks. dziekan kan. K. Kaczmarek (red.), Leszno 1995, s. 215–235; J. Zielonka, *Golgota w Dachau*, „Panorama Leszczyńska” 1981, nr 40, s. 7.

³³ „Opatowianin” 10/62...

³⁴ A. Bartoszewicz, *Analiza przesłanek materialnoprawnych stwierdzenia zgonu w prawie polskim — monografie*, Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., 2007, s. 49.

³⁵ J. Litwin, *Prawo o aktach stanu cywilnego. Komentarz*, wyd. 1, Warszawa 1949, s. 105 i in.; A.M. Einhaus, *Zur bestandsübergeisenden...*, s. 4.

³⁶ A. Bartoszewicz, *Analiza przesłanek...*, s. 49.

prowadzony w Rogoźnicy w okresie od 1 X 1942 r. do 4 III 1943 r. oraz od 1 I 1944 r. do 10 IV 1945 r.³⁷

Warto przypomnieć, że w przypadku braku zwłok jedynym sposobem na zarejestrowanie śmierci w aktach stanu cywilnego stanowiło sądowe stwierdzenie zgonu³⁸. Dotyczy to także przypadków, kiedy zwłoki zostały odnalezione po upływie dłuższego czasu od chwili śmierci. Akty takie powstawały poprzez odnotowanie wypowiedzi z okresu powojennego, aprobujące wystawianie aktów zgonu w przypadku identyfikacji zwłok złożonych w grobach zbiorowych³⁹.

Wyzwolenie Polski w 1945 r. przyniosło, zdaniem prof. Józefa Litwina, na terenie byłego Królestwa Polskiego zwanego Kongresówką, zagrożenie powrotu do dawnego gorszego prawa⁴⁰. Na obszarze tym świeckie i powszechne urzędy stanu cywilnego funkcjonowały według obowiązujących w czasie okupacji przepisów — wyjątek stanowiła Łódź. W niektórych miejscach byłego Królestwa Kongresowego, takich jak tzw. Okręg Warty, wspomniany wcześniej stan rzeczy zaistniał bez zarządzenia władz, lecz wskutek „milczącej woli ludności i władz”⁴¹, zaś w woj. pomorskim — zastosowano zarządzenie administracyjne. Minister Sprawiedliwości Henryk Świątkowski, jako Pełnomocnik Rządu na województwo pomorskie, postanowił okólnikiem z marca 1945 r., aby do czasu wydania jednolitej dla całego kraju ustawy o powszechnych świeckich urzędach stanu cywilnego na terenie Włocławka, a także na obszarze czterech przyległych powiatów, akta stanu cywilnego były prowadzone nadal wyłącznie przez urzędy stanu cywilnego, adekwatnie do zasad obowiązujących w pozostałych powiatach województwa. Jednocześnie okólnik przyznawał moc prawną tylko tak sporządzonym aktom⁴².

Dekretem z dnia 1 I 1946 r. wprowadzono powszechną, jednolitą i świecką rejestrację stanu cywilnego. Do momentu wejścia w życie dekretu z 25 IX 1945 r. wprowadzającego *Prawo o aktach stanu cywilnego*, w Polsce obowiązywało pięć systemów rejestracji stanu cywilnego⁴³:

³⁷ A.M. Einhaus, *Zur bestandsübergisenden...*, s. 4.

³⁸ M. Albinia, M. Czajkowska, *Prawo o aktach stanu cywilnego z objaśnieniami*, Toruń 1996, s. 143.

³⁹ Z. Zylber, *Unifikacja przepisów o uznaniu za zmarłego i stwierdzenie zgonu (jej zalety i braki)*, „PiP” 1946, z. 1, s. 44; A. Bartoszewicz, *Analiza przesłanek...*, s. 26.

⁴⁰ J. Litwin, *Prawo o aktach stanu cywilnego, jego geneza i zasady przewodnie*, Warszawa 1946, s. 25.

⁴¹ Tamże, s. 26.

⁴² art. XVIII Przepisów wprowadzających prawo o aktach stanu cywilnego; J. Litwin, *Prawo o aktach stanu cywilnego, jego geneza...*, s. 26.

⁴³ Poza nowo wyzwolonymi ziemiami zachodnimi, J. Litwin, *Prawo o aktach stanu cywilnego, jego geneza...*, s. 12.

— na ziemiach byłego Królestwa Kongresowego dla osób należących do wyznań: rzymskokatolickiego, prawosławnego, obu wyznań ewangelickich i mariawickich funkcję urzędnika stanu cywilnego pełnili przełożeni parafii⁴⁴, zaś dla osób należących do wyznań niechrześcijańskich, a także związków religijnych — właściwymi byli przełożeni gmin miejskich i wiejskich, czyli prezydenci, burmistrzowie i wójtowie, a także świeccy urzędnicy stanu cywilnego lub jak w przypadku Warszawy — urzędnicy policji. Z kolei dla Żydów wprowadzono skomplikowaną dwustopniową procedurę rejestracji stanu cywilnego⁴⁵;

— na obszarze byłego zaboru austriackiego prowadzenie ksiąg metrykalnych należało do proboszczów katolickich, jako pełniących funkcję administracji państwowej pod nadzorem władz administracyjnych⁴⁶. Moc dowodowa aktów stanu cywilnego została na tym obszarze przyznana ludności żydowskiej dopiero w ustawie z 1868 r., ewangelikom w 1849 r., Kościołowi grecko-wschodniemu w 1893 r., duchownym starokatolickim w 1877 r., braciom morawskim w 1882 r., a następnie lipowanom, wyznawcom obrządku ormiano-gregoriańskiego i mahometanom obrządku hanefickiego⁴⁷;

— na terenach Ziemi Wschodnich prowadzenie metryk należało do duchownych zarówno wyznań religii rzymsko-katolickiej, prawosławnej, ewangelickiej jak również religii mahometańskiej i żydowskiej, przy czym księgi te wobec braku ingerencji władzy świeckiej nie miały charakteru ksiąg publicznych i kontrolowane były jedynie przez władze duchowne⁴⁸;

— na obszarze byłej dzielnicy pruskiej obowiązywała rejestracja wprowadzona ustawą z dnia 6 II 1875 r.⁴⁹, przy czym w górnośląskiej części województwa śląskiego obowiązywała nowela z dnia 11 VI 1920 r.⁵⁰, na mocy której wyznanie przestało

---

⁴⁴ W przypadku wspomnianych wyznań chrześcijańskich akt stanu cywilnego stanowił jednocześnie metrykę kościelną i zawierał treść zgodną z postanowieniami kościelnymi.

⁴⁵ Na mocy postanowienia Rady Administracyjnej z dnia 7 IX 1830 r. (Dz. Praw. T. XIII, s. 174), wydane go na mocy art. 93 Kodeksu Cywilnego Polskiego, przy czym moc tego postanowienia wygasła wraz z wprowadzeniem ustawy z dnia 13 III 1931 r. o wygaśnięciu mocy prawnej przepisów wyjątkowych, związanych z pochodzeniem, narodowością, językiem, rasą i religią obywateli Rzeczypospolitej (Dz.U., nr 9, poz. 214) — w praktyce postanowienie to było stosowane aż do 1946 r.

⁴⁶ Patent cesarski z dnia 20 II 1784 r. — P. R a c h w a ł, *Księgi metrykalne z czasów zaboru austriackiego w archiwaliach parafialnych w Lubelskiem — regulacje prawne, stan zachowania*, „Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego”, t. VI, 2014 (2015), s. 308–309.

⁴⁷ J. L i t w i n, *Prawo o aktach stanu cywilnego, jego geneza...*, s. 12.

⁴⁸ Nowsze przepisy, które wprowadzały rejestrację stanu cywilnego sekstantów i baptystów powierzały prowadzenie metryk władzy świeckiej — pomocnikom naczelników powiatu i policmajstrom, J. L i t w i n, *Prawo o aktach stanu cywilnego, jego geneza...*, s. 14.

⁴⁹ Ustawa z dnia 6 lutego 1875 r. dla urzędów stanu cywilnego b. dzielnicy pruskiej, Dz. Ust. Rzeszy, s. 23.

⁵⁰ Ustawa z dnia 11 czerwca 1920 r. o stanie cywilnym, Dz. Ust. Rzeszy, s. 1209.

być elementem stanu cywilnego⁵¹, z kolei ustawa o stanie cywilnym z dnia 3 XI 1937 r.⁵² wraz z rozporządzeniem wykonawczym do niej przejęła zasady ustawy z 1875 r. wprowadzając kilka zmian jak choćby rozciągnięcie mocy ustawy na obszar inkorporowanych w latach 1940–1941 ziem polskich i spowodowanie przeniesienia ciężaru rejestracji na księgę rodzinną, która stawała się od tej pory rodzajem rejestru rodzinnego;

— na niewielkiej części powiatu nowotarskiego, stanowiącego polską część Spiszu i Orawy, obowiązywała rejestracja świecka.

Reasumując na obszarze Rzeczypospolitej do dnia 1 I 1946 r. świeckimi urzędnikami stanu cywilnego, z wyłączeniem byłej dzielnicy pruskiej byli⁵³:

— prezydent, burmistrz, wójt, zaś w Warszawie urzędnik policji lub specjalny urzędnik stanu cywilnego dla wyznań niechrześcijańskich i dysydenckich związków religijnych — na obszarze byłego Królestwa;

— władze administracji ogólnej i policja, zaś po 1925–1927 r. funkcję tę przejęły magistraty i urzędy gminne — na obszarze Ziemi Wschodnich;

— starosta lub prezydent miasta statutowego dla osób nienależących do żadnego prawnie uznanego kościoła albo związku religijnego, czy też w przypadku tzw. małżeństwa cywilnego z konieczności — na obszarze byłego zaboru austriackiego;

— prowadzący metryki izraelskie, jeśli nie był to rabin na obszarze byłego zaboru austriackiego;

— starosta nowotarski na obszarze polskiej części Spiszu i Orawy.

Jak podkreśla w swej pracy prof. Józef Litwin brak wewnętrznej łączności między aktami widoczny był w tym, że akta (metryki) urodzenia ludności niekatolickiej nie zawierały nawet wzmianki o zawarciu małżeństwa⁵⁴. Krytyce podlegała głównie rejestracja obowiązująca na Ziemiach Wschodnich. Na tym terenie bowiem ustawodawca wprowadzając nowe przepisy w 1825 r. podkreślał, iż „starano się w wielu punktach usymlifikować formy, a szczególnie te, które znacznie utrudniały zawarcie małżeństwa”, jednakże wbrew temu rejestracja ludności żydowskiej na obszarze byłego Królestwa była fatalnie zorganizowana⁵⁵.

Przed 1 I 1946 r. na obecnych ziemiach polskich rejestracji urodzenia (chrztu), ślubu i zgonu dokonywano w księgach metrykalnych prowadzonych dla poszczególnych wyznań w tym prawosławnego, ewangelickiego, rzymskokatolickiego czy mojżeszowego. W zależności od okresu i miejsca, w których akta i metryki

⁵¹ J. Litwin, *Prawo o aktach stanu cywilnego, jego geneza...*, s. 22–23.

⁵² Dz. Ust. Rzeszy I, s. 1146.

⁵³ W.M. Hrynicki, *Organizacja rejestracji stanu cywilnego w Polsce w ujęciu historycznym*, „Ius Novum”, 2016, nr 4, s. 366–368.

⁵⁴ J. Litwin, *Prawo o aktach stanu cywilnego, jego geneza...*, s. 23.

⁵⁵ Tamże, s. 23–24.

zostały wytworzone, zachowały się księgi prowadzone w języku niemieckim (pisa-
ne gotykiem), rosyjskim (cyrylicą) oraz po łacinie.

W II połowie lat czterdziestych XX w. księgi metrykalne prowadzone przez
duchownych związków wyznaniowych albo inne uprawnione osoby — zostały
przekazane właściwym miejscowo urzędom stanu cywilnego. Wyjątkowo tylko
księgi metrykalne z terenów byłej II Rzeczypospolitej (tzw. tereny zabużańskie)
przechowywane były w Urzędzie Stanu Cywilnego m. st. Warszawy. Obejmowały
one księgi wyznań chrześcijańskich — niektórych parafii rzymskokatolickich,
ewangelickich, prawosławnych, a także ormiańskich i wyznania niechrześcijańskie-
go, w tym niektórych izraelickich urzędów metrykalnych, m.in. z byłych województw
wschodnich: białostockiego, lwowskiego, stanisławowskiego, wołyńskiego, tarno-
polskiego, poleskiego, nowogródzkiego. Łącznie — ponad 600 ksiąg⁵⁶.

Warto dodać, iż księgi metrykalne prowadzono w układzie tabelarycznym lub
narracyjnym. Zawierają one obok informacji o rodzaju zdarzenia i osobach w nim
uczestniczących także szereg cennych informacji dotyczących wyznania, zawodów,
numerów ksiąg hipotecznych domów, w których doszło do narodzin lub zgonów,
imiona i nazwiska rodziców chrzestnych, informacje o intercyzie, zmianie wyznania,
czy wreszcie informacje o sakramentach (np. bierzmowaniu).

Obowiązująca od 1 I 1946 r. świecka rejestracja stanu cywilnego polegała
na ewidencjonowaniu — w postaci aktów stanu cywilnego — urodzeń, małżeństw
i zgonów niezależnie od obywatelstwa osoby.

Warto w tym miejscu dodać, iż w myśl art. 89 ust. 2 dekretu opłacie nie podle-
gały:

- sporządzenie aktu urodzenia, uznania oraz zejścia;
- wyciągi dla celów ewidencji ludności, powszechnego obowiązku wojskowe-
go, szkolnictwa powszechnego, opieki społecznej i ubezpieczeń społecznych;
- czynności, wykonane na żądanie władz nadzorczych lub prokuratora oraz
na żądanie władz obcych, o ile umowy międzynarodowe przewidują zwolnienia
od opłat;
- zawarcie związku małżeńskiego oraz wydanie wyciągów lub odpisów, o ile
chodzi o osoby, których niezamożność została udowodniona.

Z kolei rozporządzeniem Ministra Administracji Publicznej z 9 XI 1945 r.
o zmianie taryfy opłat za czynności urzędów stanu cywilnego i władz nadzorczych⁵⁷,
na podstawie art. 89 ust. 1 prawa o aktach stanu cywilnego⁵⁸ zarządzono trzykrot-
ne podwyższenie opłat za czynności urzędowe władz nadzorczych ustalonych

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ Dz.U. z 1946 r., nr 64, poz. 362.

⁵⁸ Dz.U. R.P. z 1945 r., nr 43, poz. 272.

w §§ 109 i 113 rozporządzenia Ministrów Administracji Publicznej i Sprawiedliwości z 24 XI 1945 r. w sprawie wykonania prawa o aktach stanu cywilnego oraz przepisów wprowadzających to prawo⁵⁹. Podpisał — Minister Administracji Publicznej — Władysław Kiernik. Przepisy weszły w życie z dniem 29 XI 1946 r.

Następnie dekretem z 3 II 1947 r. o uznaniu ważności niektórych małżeństw i rozwodów obywateli polskich⁶⁰ postanowiono w art. 1, iż:

Uznaje się rozwody udzielone na podstawie prawa radzieckiego przez władze radzieckie obywatelom polskim w okresie czasu od 1 września 1939 r. do dnia 29 stycznia 1946 r. na obszarach, które z mocy umowy z dnia 16 sierpnia 1945 r. o polsko-radzieckiej granicy państwowej znalazły się w granicach ZSRR⁶¹.

Orzeczeniom rozwodowym klauzulę wykonalności nadawał sąd okręgowy miejsca zamieszkania jednej ze stron w Polsce. Z kolei zgodnie z treścią art. 3 dekretu:

Do ważności małżeństw, zawartych przez obywatela polskiego w okresie czasu od 1 września 1939 r. do dnia 29 stycznia 1946 r. na obszarze Rzeszy Niemieckiej w granicach z dnia 1 września 1939 r., wystarczy zachowanie formy, wymaganej przepisami wyznaczeniowymi jednego z małżonków.

Przepis ten miał także zastosowanie w stosunku do małżeństw zawartych przez obywateli polskich na obszarze mocy obowiązującej kodeksu cywilnego niemieckiego z 1896 r. w czasie okupacji niemieckiej. W takim przypadku urzędnik stanu cywilnego był zobligowany sporządzić akt małżeństwa na podstawie zaświadczenia właściwego duchownego. Warto dodać, że wspomniane akta rozwodów i małżeństw były wpisywane do właściwych ksiąg stanu cywilnego przy zastosowaniu przepisów art. 28 ust. 1 prawa o aktach stanu cywilnego z 1945 r. Ponadto w myśl przepisów art. 5 mogła być uznana ważność małżeństwa zawartego przez obywatela polskiego na obszarze Rzeszy Niemieckiej w okresie od 1 IX 1939 r. do 29 I 1946 r. przed oficerem łącznikowym w obozie lub przed komendantem obozu, z wyłączeniem komendantów mianowanych przez władze niemieckie, przy zastosowaniu trybu wskazanego w art. 29 prawa o aktach stanu cywilnego z 1945 r.⁶² Dekret, który wszedł w życie 12 II 1947 r. podpisali: Prezydent Krajowej Rady Narodowej — Bolesław Bierut, Prezes Rady Ministrów — Edward Osóbka-Morawski, Minister Sprawiedliwości — Henryk Świątkowski, Minister Administracji Publicznej — Władysław Kiernik, Minister Ziem Odzyskanych — Władysław Gomułka.

⁵⁹ Dz.U. R.P. z 1945 r., nr 54, poz. 304.

⁶⁰ Dz.U. z 1947 r., nr 14, poz. 51.

⁶¹ Ustawa z dnia 31 grudnia 1945 r. o ratyfikacji podpisanej w Moskwie dnia 16 sierpnia 1945 r. umowy między Rzeczpospolitą Polską a Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich o polsko-radzieckiej granicy państwowej (Dz.U. R.P. z 1946 r., nr 2, poz. 5).

⁶² Dz.U. z 1945 r., nr 48, poz. 272.

Rozporządzeniami z 13 V 1947 r. przyznano moc dowodową księgom, przeznaczonym do rejestracji urodzeń, małżeństw i zgonów, prowadzonym do dnia 1 I 1946 r. przez Kościół Katolicki (formalnie jednak należących do wyznań uznanych) i Kościół Starokatolicki⁶³. Jednocześnie zastrzeżono, iż przyznanie mocy dowodowej tymże księgom nie odnosi się do ich treści dotyczącej przynależności wyznaniowej. Rozporządzenie nie miało zastosowania w stosunku do wpisów w księgach, dotyczących urodzeń, małżeństw i zgonów, o ile fakty te zostały zarejestrowane w księgach stanu cywilnego. Przepisy zaczęły obowiązywać od 6 VI 1947 r., a podpisał je Minister Administracji Publicznej — Edward Osóbka-Morawski.

Z kolei rozporządzenie Ministrów: Administracji Publicznej, Ziem Odzyskanych i Sprawiedliwości z 31 V 1947 r. w sprawie współdziałania urzędników stanu cywilnego z władzą opiekuńczą oraz w sprawie treści aktu uznania i nadania nazwiska dziecku pozamałżeńskiemu przez męża matki⁶⁴ nakazywało, by urzędnicy stanu cywilnego zawiadamiali właściwe władze opiekuńcze o sporządzeniu aktu urodzenia:

- a. dziecka z małżeństwa, jeżeli oboje rodzice zmarli przed sporządzeniem aktu urodzenia;
- b. dziecka pozamałżeńskiego, jeżeli matka zmarła przed sporządzeniem aktu urodzenia lub w chwili sporządzenia tego aktu jest małoletnia;
- c. dziecka nieznanego rodziców.

Ponadto urzędnicy zostali zobowiązani do powiadamiania właściwej władzy opiekuńczej o sporządzeniu aktu zejścia, o ile według posiadanej przez nich wiedzy akt zejścia dotyczył:

- a. ojca lub matki niepełnoletniego z małżeństwa lub dziecka uprawnionego, jeżeli współmałżonek zmarłego już nie żyje, jest nieznan z miejsca pobytu lub ubezwłasnowolniony albo jeżeli jego władza rodzicielska ulega zawieszeniu lub odebraniu;
- b. ojca lub matki niepełnoletniego z małżeństwa lub rozwiedzionego, jeżeli dziecko było powierzone zmarłemu;
- c. matki niepełnoletniego dziecka pozamałżeńskiego, nieznanego i niezrównanego z dzieckiem z małżeństwa;
- d. ojca lub matki niepełnoletniego dziecka pozamałżeńskiego, uznanego lub zrównanego z dzieckiem z małżeństwa, jeżeli zmarłemu została powierzona władza rodzicielska nad dzieckiem;

---

⁶³ Rozporządzenie Ministra Administracji Publicznej z dnia 13 maja 1947 r. o przyznaniu mocy dowodowej księgom, przeznaczonym do rejestracji urodzeń, małżeństw i zgonów, prowadzonym przez Polski Narodowy Kościół Katolicki (Dz.U. z 1947 r., nr 41, poz. 203) i Rozporządzenie Ministra Administracji Publicznej z dnia 13 maja 1947 r. o przyznaniu mocy dowodowej księgom, przeznaczonym do rejestracji urodzeń, małżeństw i zgonów, prowadzonym przez Polski Kościół Starokatolicki (Dz.U. z 1947 r., nr 41, poz. 204).

⁶⁴ Dz.U. z 1947 r., nr 42, poz. 217.

e. osoby, która pozostawiła niepełnoletnie dziecko przysposobione, jeżeli osoba ta nie pozostawała w związku małżeńskim albo jeżeli jej współmałżonek już nie żyje, jest nieznaną z miejsca pobytu lub ubezwłasnowolnioną.

Urzędnicy stanu cywilnego mieli obowiązek powiadomić właściwą władzę opiekuńczą zarówno o sporządzonych przed nimi aktach uznania niepełnoletniego dziecka pozamałżeńskiego, jak i o umieszczeniu na marginesie aktu wzmianek dodatkowych dotyczących uznania dziecka pozamałżeńskiego w testamencie oraz uprawnienia dziecka pozamałżeńskiego i mieli na to siedem dni od dnia sporządzenia aktu.

W akcie uznania przez ojca dziecka pozamałżeńskiego wymieniano⁶⁵:

a. nazwisko, imię, miejsce urodzenia, datę urodzenia, zawód, miejsce zamieszkania i obywatelstwo uznającego, jeżeli nie jest polskie;

b. imię i nazwisko dziecka, miejsce i datę jego urodzenia oraz, jeżeli akt urodzenia dziecka został już sporządzony, miejsce i datę sporządzenia tego aktu z podaniem numeru kolejnego aktu, o ile numer ten jest znany;

c. nazwisko, imię, miejsce urodzenia, datę urodzenia lub wiek, zawód i obecne lub ostatnio znane miejsce zamieszkania matki.

Zgodnie z treścią § 8 rozporządzenia Ministrów: Administracji Publicznej, Ziem Odzyskanych i Sprawiedliwości z 31 V 1947 r. w sprawie współdziałania urzędników stanu cywilnego z władzą opiekuńczą oraz w sprawie treści aktu uznania i nadania nazwiska dziecku pozamałżeńskiemu przez męża matki w akcie nadania nazwiska dziecku pozamałżeńskiemu przez męża matki należało wymienić⁶⁶:

a. nazwisko, imię, miejsce urodzenia, datę urodzenia, zawód i miejsce zamieszkania męża matki;

b. imię i nazwisko dziecka, miejsce i datę jego urodzenia oraz, jeżeli akt urodzenia dziecka został już sporządzony, miejsce i datę sporządzenia tego aktu z podaniem numeru kolejnego aktu, o ile numer ten jest znany;

c. nazwisko, imię, miejsce urodzenia, datę urodzenia lub wiek, zawód i miejsce zamieszkania matki;

d. miejsce i datę zawarcia małżeństwa przez nadającego nazwisko z matką dziecka, z podaniem numeru kolejnego aktu małżeństwa;

e. oświadczenie matki dziecka o udzieleniu zezwolenia na nadanie dziecku nazwiska;

⁶⁵ § 7 rozporządzenie Ministrów: Administracji Publicznej, Ziem Odzyskanych i Sprawiedliwości z 31 maja 1947 r. w sprawie współdziałania urzędników stanu cywilnego z władzą opiekuńczą oraz w sprawie treści aktu uznania i nadania nazwiska dziecku pozamałżeńskiemu przez męża matki (Dz.U. z 1947 r., nr 42, poz. 217).

⁶⁶ Dz.U. z 1947 r., nr 42, poz. 217.

f. oświadczenie przedstawiciela ustawowego dziecka niepełnoletniego, jeżeli nie jest nim matka lub samego dziecka, jeżeli jest pełnoletnie, o wyrażeniu zgody na nadanie nazwiska.

Jeżeli matka dziecka nie żyła w chwili jego uznania, wówczas należało zamiast oświadczenia dokonać zapisu w akcie faktu jej zgonu.

Rozporządzenie weszło w życie 1 VII 1947 r. i jednocześnie straciło moc rozporządzenie Ministra Administracji Publicznej z 24 XI 1945 r. w sprawie wykonania prawa o aktach stanu cywilnego oraz przepisów wprowadzających to prawo⁶⁷. Rozporządzenie podpisali: Minister Administracji Publicznej — Edward Osóbka-Morawski, w/z Minister Ziem Odzyskanych — Józef Dubiel, Minister Sprawiedliwości — Henryk Świątkowski.

Dekret z 22 X 1947 r. o ustaleniu treści sporządzonych za granicą aktów stanu cywilnego (metryk) obywateli polskich ustalił, iż w wymienionym w tytule dekretu przypadku, gdy akty sporządzone zostały w księdze stanu cywilnego (metryce) prowadzonej w miejscowości położonej poza granicami Państwa, a uzyskanie wypisu jest niemożliwe lub związane z poważnymi trudnościami, w szczególności ze znaczną zwłoką, ustalenie treści aktu mogło nastąpić w trybie postępowania sądowego⁶⁸. Właściwy był sąd okręgowy miejsca zamieszkania wnioskodawcy lub siedziby władzy, a w przypadku braku podstaw właściwości miejscowej — sądem właściwym był sąd, w którego okręgu miał siedzibę Sąd Najwyższy⁶⁹. Zgodnie z przepisem art. 4 dekretu sąd wszczynał postępowanie na wniosek:

- a. osoby, której urodzenia lub małżeństwa akt dotyczył;
- b. osoby, dla której akt był potrzebny celem wylegitymowania jej praw jako spadkobierca lub zapisobiercy;
- c. okręgowej rady nadzorczej nad urzędami stanu cywilnego, Prokuraturii Generalnej R.P. lub prokuratora sądu okręgowego.

Sąd ustalał treść aktu na podstawie dokumentów lub zeznań świadków. W przypadku braku takich dowodów w drodze wyjątku sąd mógł ustalić treść aktu na podstawie zeznań uczestników postępowania. Postanowienie sądu uwzględniające wniosek o ustalenie treści aktu miało zawierać jego istotną treść definiowaną jako⁷⁰:

- a. datę i miejsce sporządzenia aktu;
- b. oznaczenie władzy, która akt sporządziła, a nadto

---

⁶⁷ Dz.U. R.P. z 1945 r., nr 54, poz. 304.

⁶⁸ art. 1 Dekretu z 22 października 1947 r. (Dz.U z 1947 r., nr 65, poz. 392).

⁶⁹ art. 3 Dekretu z 22 października 1947 r. (Dz.U z 1947 r., nr 65, poz. 392).

⁷⁰ art. 7 ust. 2 Dekretu z 22 października 1947 r. o ustaleniu treści sporządzonych za granicą aktów stanu cywilnego (metryk) obywateli polskich (Dz.U z 1947 r., nr 65, poz. 392).

— w akcie (metryce) urodzenia: imię i nazwisko, płeć, imiona rodziców, miejsce i datę urodzenia, a w miarę możliwości nazwisko rodowe matki,

— w akcie (metryce) małżeństwa: imię i nazwisko, imiona rodziców, stan cywilny, wiek i miejsce urodzenia każdego z małżonków oraz miejsce i datę zawarcia małżeństwa, a w miarę możliwości nazwisko rodowe matki każdego z małżonków,

— w akcie (metryce) zejścia: imię i nazwisko, wiek, stan cywilny, miejsce i datę zgonu, imiona rodziców, a w miarę możliwości nazwisko rodowe matki zmarłego.

Wniosek ulegał oddaleniu, gdy istotnej treści nie udało się ustalić. A z kolei złożenie fałszywych zeznań w celu sporządzenia aktu stanu cywilnego skutkowało odpowiedzialnością przewidzianą art. 140 kodeksu karnego⁷¹.

Przepisy dekretu miały zastosowanie do spraw toczących się przed sądami powszechnymi w trybie art. 33 ust. 3 prawa o aktach stanu cywilnego w związku z art. XVI przepisów wprowadzających to prawo w przedmiocie odtworzenia aktów stanu cywilnego, sporządzonych na obszarach, które z mocy umowy z dnia 16 VIII 1945 r. między Rzeczpospolitą Polską i Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich o polsko-radzieckiej granicy państwowej⁷², znalazły się w granicach ZSRR, o ile w sprawach tych nie zapadło orzeczenie sądu pierwszej instancji odtworzające treść aktu stanu cywilnego.

Warto dodać, że w myśl przepisu art. 18 ust. 2 Dekretu z 22 X 1947 r. o ustalaniu treści sporządzonych za granicą aktów stanu cywilnego (metryk) obywateli polskich, wnioski o ustalenie treści aktów stanu cywilnego (metryk), zgłoszone po 31 XII

⁷¹ Art. 140. § 1. Kto, składając zeznanie, mające służyć za dowód dla sądu lub innej władzy, zeznaje nieprawdę lub zataja prawdę, podlega karze więzienia do lat 5 lub aresztu. § 2. Warunkiem odpowiedzialności jest, by przyjmujący zeznanie, działając w zakresie swoich uprawnień, bądź uprzedził zeznającego o odpowiedzialności karnej za fałszywe zeznanie, bądź odebrał od niego przysięgę: albo zapewnienie, zastępujące przysięgę. Przedmiotem ochrony z tego art. jest wszelkie zeznanie, złożone zarówno przed sądem jak i przed jakąkolwiek inną władzą zarówno rządową jak i samorządową. Od „zeznań” należy odróżnić rozmaitego rodzaju oświadczenia. O ile zeznania wiążą się istotnie z daną sprawą, będącą przedmiotem przewodu przed sądem czy inną władzą, o tyle oświadczenia mogą mieć wprawdzie dość wielkie czasem znaczenie, jednakże wiązać się mogą raczej z formalną stroną przewodu a nie ze sprawą jego przedmiot stanowiącą. Takim np. oświadczeniem będzie poinformowanie sądu przez świadka o adresie innego świadka lub też oskarżonego, zapodanie przez świadka swego rodowodu i t.p. Oświadczenia te nie mogą służyć za dowód w danej sprawie i nie mogą wpłynąć na rozstrzygnięcie jej w żadnym kierunku. Zgodnie z przepisem § 2 warunkiem karygodności działania jest odpowiednie zachowanie się organu odbierającego zeznanie. Organ ten w szczególności albo musi zwrócić uwagę zeznającemu na skutki karne fałszywych zeznań albo też, choćby nawet bez tego rodzaju pouczenia, odebrać od zeznającego przysięgę czy równoznaczne z nią zapewnienie. Organ odbierający zeznania, musi działać w zakresie swych uprawnień. Musi on tedy być zarówno uprawniony do odbierania danych zeznań jak ewentualnie i do odbierania przysięgi. Nieprawdziwość zeznań może dotyczyć ich całości lub też części; *Polski kodeks karny z 11 VII 1932 r. Wraz z prawem o wykroczeniach, przepisami wprowadzającymi i utrzymanymi w mocy przepisami kodeksu karnego austriackiego, niemieckiego, rosyjskiego i skorowidzem*, Lwów 1932, Księgarnia Nakładowa, s. 77–78.

⁷² Dz.U. R.P. z 1947 r., nr 35, poz. 167.

1952 r. nie będą podlegały rozpoznaniu⁷³. Dekret podpisali: Prezydent Rzeczypospolitej — Bolesław Bierut, Prezes Rady Ministrów — Józef Cyrankiewicz, Minister Sprawiedliwości — Henryk Świątkowski, Minister Administracji Publicznej — Edward Osóbka-Morawski, Minister Ziem Odzyskanych — Władysław Gomułka, Minister Spraw Zagranicznych — Zygmunt Modzelewski.

Kolejny dekret, datowany na 31 XII 1947 r. o zmianie rozporządzenia Ministrów Administracji Publicznej i Sprawiedliwości w sprawie wykonania prawa o aktach stanu cywilnego oraz przepisów wprowadzających to prawo⁷⁴, który wszedł w życie 23 I 1948 r., nadał nowe brzmienie § 7 dekretu z 1945 r. Od tego momentu urzędnik stanu cywilnego obejmując urząd składał ślubowanie następującej treści:

Pomny dobra Rzeczypospolitej Polskiej ślubuję obowiązki urzędnika stanu cywilnego sumiennie według swej najlepszej wiedzy wypełniać, przepisy prawa ściśle stosować, prawdy wiernie przestrzegać, w postępowaniu swym kierować się zasadami uczciwości i tajemnicy urzędowej dochować.

Kwestia usystematyzowania zagadnień związanych z aktami stanu cywilnego pojawiła się po II wojnie światowej — w maju 1945 r. Na VII sesji Krajowej Rady Narodowej premier zapowiedział, że rząd jak najszybciej zajmie się aktami stanu cywilnego i przeprowadzi stosowną reformę. Była to odpowiedź na wystąpienie posła Stanisława Benigera, który żądał laicyzacji aktów stanu cywilnego. Z kolei 27 VI 1945 r. w odpowiedzi na plany rządu w zakresie reformy prawa małżeńskiego Episkopat Polski złożył na ręce prezydenta Krajowej Rady Narodowej — Bolesława Bieruta — pismo protestacyjne. Episkopat podkreślał w nim, iż:

Kościół na to zgodzić się nie może, by władza świecka miała określać, co należy do istoty i ważności węzła małżeńskiego katolików. Przymusowe śluby cywilne są dla katolików nie do przyjęcia, gdyż albo zaprzeczają wprost ważności małżeństwa zawartego w Kościele, albo stawiają na równi sakrament małżeństwa z ugodą małżeńską, wyrażoną wyłącznie przed urzędnikiem świeckim. Nowa ustawa małżeńska powinna również unikać, groźnego i dla Państwa i Kościoła, niebezpieczeństwa rozwodów⁷⁵.

Nie powstrzymało to prac nad reformowaniem prawa. W lipcu 1945 r. XXVI kongres PPS wezwał rząd do natychmiastowego wprowadzenia jednolitych dla całego państwa świeckich urzędów stanu cywilnego, które miały prowadzić akta urodzeń, małżeństw i śmierci w sposób prosty i za niską opłatą⁷⁶. Podobne głosy

⁷³ Dz.U. z 1947 r., nr 65, poz. 392.

⁷⁴ Ustawa z dnia 3 stycznia 1946 r. o zmianie ustawy z dnia 11 września 1944 r. o organizacji i zakresie działania rad narodowych (Dz.U. z 1948 r., nr 3, poz. 19).

⁷⁵ *Pismo protestacyjne Konferencji Episkopatu Polski na Jasnej Górze z 27 czerwca 1945 r. do prezydenta KRN Bolesława Bieruta*, w: P. R a i n a, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 1: lata 1945–1959, Poznań 1994, s. 12–13.

⁷⁶ J. L i t w i n, *Prawo o aktach stanu cywilnego, jego geneza...*, s. 28.

pojawiły się ze strony wyznań niekatolickich. Następnie w imieniu posłów PPS na lipcowej sesji Krajowej Rady Narodowej poseł Henryk Dobrowolski zgłosił wniosek o przeprowadzenie w nieprzekraczalnym terminie jednego miesiąca dekretów o świeckich urządach stanu cywilnego, a także o świeckim prawie małżeńskim. Powoływał się przy tym na zacofanie i godzenie w zasadę suwerenności Państwa Polskiego.

STRESZCZENIE

Artykuł dotyczy ksiąg metrykalnych i aktów stanu cywilnego sporządzanych w czasie II wojny światowej na terenie Kujaw. Zaprezentowano w nim wyniki badań prowadzonych nad księgami metrykalnymi w archiwach parafii, które w czasie II wojny światowej wchodziły w skład diecezji włocławskiej, a także wyniki kwerend prowadzonych w Urzędzie Stanu Cywilnego we Włocławku i Archiwum Diecezjalnym. Dysponując dostępem do wszystkich tych archiwów i metrykaliów w nich się znajdujących, możliwe stało się zbadanie zasad sporządzania aktów stanu cywilnego i dokonywania wpisów w księgach metrykalnych z zakresu urodzeń, małżeństw i zgonów w okupowanym Włocławku.

SUMMARY

The article concerns record books and civil status records prepared during World War II in Kujawy. It presents the results of research on the record books in the archives of the parishes, which during World War II belonged to the Włocławek diocese, as well as the results of queries conducted in the Registry Office in Włocławek and the Diocesan Archives. Having access to all these archives and records contained therein, it became possible to examine the rules for preparing marital status records and making entries in the record books of births, marriages and deaths in occupied Włocławek.

Bibliografia

Opracowania drukowane

- Albiniak M., Czajkowska M., *Prawo o aktach stanu cywilnego z objaśnieniami*, Toruń 1996.
- Bartoszewicz A., *Analiza przesłanek materialnoprawnych stwierdzenia zgonu w prawie polskim — monografie*, Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., 2007.
- Bieniak J., *Kujawy jako region historyczny*, „Rocznik Kulturalny Kujaw i Pomorza”, t. 12: 1985–1986.
- Ciechanowski K., *Armia „Pomorze” 1939*, Warszawa 1982.
- Cybertowicz J., *Okupacja 1939–1945*, w: *Z dziejów Osiecin i okolicy*, Osiecin–Włocławek 2006.
- Epstein C., *Wzorcowy nazista. Arthur Greiser i okupacja Kraju Warty*, Wyd. Dolnośląskie, Wrocław 2012.
- ks. Frątczak W., *Diecezja włocławska w okresie II wojny światowej*, Włocławskie Towarzystwo Naukowe, Włocławek 2008.

- Góźdz Z., *Lipno. Zarys dziejów*, Lipno 1991, s. 48.
- Jastrzębski W., *Kujawy w obrębie rejencji inowrocławskiej w czasie wojny i okupacji (1939–1945)*, w: *Dwie części Kujaw. Związki i podziały w dziejach regionu*, Włocławek–Inowrocław 2001.
- Jurga T., *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990.
- Librowski S., *Diecezja włocławska*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939–1945*, Z. Zieliński (red.), Warszawa 1982.
- Litwin J., *Prawo o aktach stanu cywilnego, jego geneza i zasady przewodnie*, Warszawa 1946.
- Pismo protestacyjne Konferencji Episkopatu Polski na Jasnej Górze z 27 czerwca 1945 r. do prezydenta KRN Bolesława Bieruta*, w: P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 1: lata 1945–1959, Poznań 1994.
- Rachwał P., *Księgi metrykalne z czasów zaboru austriackiego w archiwaliach parafialnych w Lubelskiem — regulacje prawne, stan zachowania*, „Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego”, t. VI, 2014 (2015).
- Rezmer W., *Walki w rejonie Włocławka 9–13 września 1939 r.*, w: „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 1987, t. 6: Historia.
- Stawiński J., *Ludność Leszna podczas okupacji*, „Przyjaciel Ludu“, Leszno 1989, z. 6, s. 38.
- Sziling J., *Z dziejów Włocławka w latach okupacji niemieckiej (1939–1945)*, w: *Włocławek. Dzieje Miasta*, t. 2, Włocławskie Towarzystwo Naukowe, Włocławek 2001.
- Zielonka J., *Golgota w Dachau*, „Panorama Leszczyńska“ 1981, nr 40.
- Zylber Z., *Unifikacja przepisów o uznaniu za zmarłego i stwierdzenie zgonu (jej zalety i braki)*, „PiP” 1946, z. 1.

Nota o autorze

Monika Grzanka — magister nauk prawnych, absolwentka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, nauczyciel akademicki, dziennikarka prasowa i telewizyjna, propagatorka i animatorka działań kulturalnych w mieście i regionie, przewodnik PTTK i pilot wycieczek, autorka tomików wierszy *Mosty*, *Witraże*, *Obrazy*, *Lustra*. Na potrzeby rozprawy doktorskiej realizuje badania dotyczące „Aktów stanu cywilnego i urzędów stanu cywilnego w Polsce od Soboru Trydenckiego do XXI wieku ze szczególnym uwzględnieniem Kujaw Wschodnich i Ziemi Dobrzyńskiej”. Jej naukowe zainteresowania w tym zakresie oscylują wokół ksiąg metrykalnych jako źródła wiedzy o społeczeństwie Włocławka, powiatu włocławskiego i regionu Kujaw.

